

Амматаабы В.М.Новиков – Куннук Уурастырап аатынан Киин библиотека

Амма Солобуодата теруттэммитэ 370, Аммана бурдук ыбыллыбыта 350 сылларыгар
аналлаах кэтэхтэн ытыллар XXII “Сээркээн СэБэнньиттэр” Краеведческой Аабы

Дагылаат темата: Олохтоох сахалар уонна сир улэтэ

Дагылаат аата: Сулбаччы нэһилиэгэр бурдук үүннэриитэ

Аабыны суруйда:

Конникова Устинья Ивановна

Сэргэ-Бэс, 2022 сыл

Ис тутула

1. Кириии тыл
2. Сир үлэтинэн дьарыктаныы саҕаланыыта
3. Саҕаттан тиллиии
4. Ахтыылар

Түмүк

Саха сирин тыйыс айылбатыгар бурдугу ыһан, өлгөм үүнүүнү ылыы улахан үлэттэн, сыраттан-сылбаттан тахсара. Амма сирэ урут даҕаны, күн бүгүн да өлгөм буордаабынан биллэр. Онон да буолуо маннык үтүө сир дьону-сэргэни бачаанга дылы аһатан-ууһатан кэллэҕэ. Бурдук барахсан тыыммытыгар тыын эбэр дьонуннаахай аспыт буолар. Бары диэн бэрткэ билэбит нуучча бааһынайдала кэлэн бастакы туораах бурдугу аатырбыт Аммабыт нүөл буоругар түһэриэхтэриттэн элбэх хаар уулунна. Саха киһитэ туппута солотуулаах уонна саха сатаабата суох. Кэлбит бааһынайдалары тилэх уурсан саха киһитэ бурдугу ыһыыны баһылаан кэллэ. Итиэннэ күн-дьыл туран биэрдэбинэ, туруу үлэһит дьон оҕо курдук бүэбэйдээтэбинэ Амма киэн нэлэмэн бааһыналарыгар кыһыл көмүс толугу астаах туораах бурдук долгулдьуйа оонньоур.

Мантан сиэттэрэн Сулҕаччы нэһилиэгэр бурдук ыһыллыбыта дуо? – диэн боппуруос бэринэбин. Бастаан хайдах этэй..?

Сир үлэтинэн дьарыктаныы саҕалананыта

«Сулҕаччы түөлбэтигэр» кинигэҕэ Петр Павлов сир үлэтинэн дьарыктаныы саҕалананытын маннык суруйбут ... Архыып матырыйаалларынан Сулҕаччыга аан бастакынан 1827 сыллаахха сир оноһуллан бурдук ыһыллыбыта биллэр, онтон уон сыл буолан баран 1837 сыллаахха 8,5 сиргэ ыһыллыбыт (сирин кээмэйэ ыйыллыбатах). Ол кэнниттэн 1847 сыл ыам ыйын 15 күнүнээҕи Сулҕаччы родовой управатын сибидиэнньэтин ведомоһа маннык: Илии баттаабыт Сулҕаччы старостата Осипь Неустроев. (Дьон аата хайдах суруллубутунан бэрилиннэ – П.П.) Бу сыл сири онорууга 12 мас суха, 20 сирпэ бэлэмнэммит.

1856 сыллаахха 55 буут бурдук хомуллубут туһунан нэһилиэк старостата Василий Рязанский илии баттаабыт.

1858 сылга бэс ыйын 12 күнүгэр 32 буут 4 муунта яровой культура ыһыллыбытын туһунан эмиэ Василий Рязанский сибидиэнньэ биэрбит.

1876 сыллаахха Нэһилиэккэ 311 эр киһи, 277 дьахтар баарын уонна 250 буут бурдук 31 4/1 дэһээтинэ сиргэ ыһыллыбытын архыыпка суруллубут. 1921 сыллаахха нэһилиэк 50 мас суха, 36 мас тараах, 123 бурдук быһар сирпэ баара отчуоттаммыт. Ити курдук бурдук ыһыта кыра-кыралаан кэнээн испит, сир оноһуутугар туттар сэп-сэбиргэл элбээн, тупсан испит.

1840-50 сылларга тимир уллунахтаах мас сучалар, тимир тиистээх мас барана (тараах), бурдук быһар тимир сизрпэ баар буолбуттар.

1857 сыллааҕы Боотурускай улуус управлениятын отчуотугар уһус Бологур, иккис Чакыр, Бөтүн, Дьонку, Сулҕаччы нэһиликтэригэр бурдук саппааһын маҕаһыыннара аһыллыбыттар. Бурдугу рынокка атыылааһын саҕаламмытын туһунан Е.Р.Артнмьев Амма улууһун кылгас историята диэн кинигэтигэр суруйбута (8,9стр). Манан буоллаҕына, Сулҕаччылар бурдуктарын өссө атыыга таһаарарга үүннэрэр буолбуттар.

Иккис үйэҕэ чугаһыыр кэм аасытын кэннэ көрдөххө, өбүгэлэрбит барахсаттар сир оностуммут суолларын-иистэрин омооно билигин да хаалбыт. Кураан дьыллар, тымныы сайыннар хаарыйаларыттан кутаары буолуо, хатын чараннары, оннооҕор хара мастаах хойуу тыалары солоон, түөрэн бурдук сирэ оностубут ытыс саҕа сирдэр былырғы онкулара оһорбо буолан отунан-маһынан бүүрө оспуттар.

Кэнникинэн үлэ үөрэтэн буолуо, үрэхтэр энэрдэригэр, күн көрөр үрдүк томтор сирдэргэ оностон хара тыаны солоһунтан быһааммыттар. Холобура, Нэктиэйи үрэх төрдүгэр 2,3 буут бурдук ыһыллар иэnnээх, онтон да кыра кыараҕас лоскуй-лоскуй 20 тахса оһорбо сирдэр история кэрэһитэ буолан сыталлар. Бурдук ыһыыта кэнээн барбыт.

Тимир суха (булуук), тимир тараах, бурдук быһар самоскид, бурдук ыраастыыр, суортуур массыына, көлө молотилката кэлиэхтэриттэн ылата, маннайгы ГОЗ-тар, артыаллар тэриллэн, кырыс сири тиэрэн, танаастаан сылтан сылын аайы

Революция иннинэ икки көлө тардар моой миэлинсэтэ оноһуллубут. Маны, Дмитрий Рязанскай кэпсииринэн, Сулҕаччы олохтооҕо Семен Неустроев онорбута үһү. (Семен Константинов эһэтэ Малыйа Сэмэн). Кэлин колхозка холбонон сэрии кэннигэр диэри туһалыы турбута. Маннык миэлинсэлэр сир, нэһилиэк аайы бааллар эбит. Куннэ 40 буут бурдугу мээккэлээн таһаарар этэ диэн суруйаллар. Итилэр оноһуллуохтарын иннинэ дьон бурдуктарын суорунаҕа тардаллара. Суорунаны солбуйбут көлө миэлинсэлэрэ дьону бэрткэ абыраабыттара. Биир маннык миэлинсэ пилорама аннынан турбута, ону харбылынан, эпиилкэнэн көмөн кэбиспиттэр, улахан мас иитэ аллара сытар буолуохтаах. Онон Сулҕаччылар сир үлэтинэн, бурдук ыһыытынан 19 үйэ саҕаланыаҕыттан дьарыктаммыттар.

1924 сыллаахха “Тэннэбил” артыал тэриллибит. Кэлин артыал Дьокуускайдааҕы “Тэрилтэ” сойууска уонна “Салҕабыл” обществоҕа чилиэнинэн киирбит. Артыал урукку коммуна сирин толору ылбыт. Ханнык даҕаны массыыната суох, арай 5 оҕустаах, 8

атгаах эбит уонна ол сыл 5 гектар сиргэ бурдук ыспыт. Ол да буоллар 1927 сыллаахха артыалга 13 хаһайыстыба киибит. Манна 15 гектар ыһыы сирдэммит, 10 аттаммыт, 6 оҕустаммыт. Өссө сэрииттэн эмсэбэлээбитигэр государство көмө 15 тыһыынча уу харчыны биэрбит. 28 сыллардаабы сэрии артыал үлэтин улаханлык атахтаан, артыал улааппатах. Төһө да сэрии мэхэйдээтэр “Тэннэбил” артыал ыһыллыбатаба. Элбэх чилиэннэммитэ, баҕа өттүлэринэн туох баайдаахтарын холбообуттара. Элбэх үлэ үлэлэммитэ. Бу кэмгэ ТСОЗ (Товарищество по совместной обработке земли) тэриллэр. ТСОЗ-ка киирбит хаһайыстыбалар 8 оҕуһу, 5 аты холбообуттара, 1 булуугу, 1 мас суханы аҕалбыттар. Афанасий Рязанскийтан хаалбыт эрээттээх бурдук ыһар уонна Амма баайыттан аҕалылыбыт от мунһар массыына, 6 мас тараахтардаах эбиттэр. Бу саас 20 буут бурдугу ыспыттар. Күһүн центнер бурдук тиксибит. 1931 сыллаахха “Харачаан” ТСОЗ тэриллэр. Бэрэсэдээтэл Денис Дмитриевич Павлов, солбуйааччыта Михаил Константинович Павлов, суоччут Николай Николаевич Дыдаев буолбуттар. Аҕыс чилиэннээх эбит. Баһылай чарангар сирдээхтэр, аҕыйах ыһыы сэптээхтэр эбит. Кэлин икки булуугу “Тэннэбил” биэрбит, бэйэлэрэ 5 даарда суханы, 5 мас тараабы ылыммыттар. Эбэ атаҕар 24 буут сирин сана онорбуттар. Күһүн сиэрпэнэн быһан 1000 түүтэхтэммиттэр, ыһыы сиэмэтиттэн 10 буут бурдугу түнэттибиттэр. “Тэннэбил” артыалга ТСОЗ-тар холбоонор тэрилтэ биллэ бөбүргөөбүт. Сылтан-сыл ахсын дохуоттара үрдээбит. Ыһыыта: 1928 сылга – 15 га, 1929 сылга – 37 га, 1932 сылга – 90 га, 1935 сылга – 156 гектар. 1936 сылга «Тэннэбил» артыал гражданскай сэрии геройа, сахалартан бастакынан Кыһыл Знамя орденынан наҕараадаламмыт Михайлов Иннокентий Поисеевич-Харачаан аатын сүгэр колхозка уларытыллан тэриллибит. 1924 сылтан 1994 сылга дылы 24 бэрэсэдээтэл салайан ааспыт. Уотгаах сэрии саҕаланан сут дьыллар саҕаламмыттара. Тыылга хаалбыттар үлэ үлүскэнин көрсүбүттэрэ. Бурдугу ыһыы да иэнэ инники сыллардааҕар аччаабатах. Ол гынан уот кураан туран туорах да бурдук хомуллубатах. 1941-1942 с.с. колхоз этин, арытын атыылаан, колхозтаахтар кыра да буоллар лимиит бурдук ылар кыахтаммыттар, государство түһэрэр нолуогун кытта эмиэ кэмигэр аахсыбыттар. 1943 сыллааҕы сайынтан үтүө өнг дьыл эргийбит от, бурдук дэлэйдик үүнэн дьону хоргуйууттан, сүөһүнү сутааһынтан быһаабыт. Сэрии сылларыгар биер гектартан бурдугу хомуйуу да оройуон орто көрдөрүүтүттэн кырата суох эбит. Ол курдук;

1941 с. – 1,3 (оройуон орто кэрдэруутэ – 1,28 ц.),

1943 с. – 5,6 ц. (5,7),

1944 с. – 17, 24 ц.(17 ц.),

1945 с. – 3,3 ц. (3,45 ц.)

1945 с. колхоз 301 ынах сүөһүнү сыл таһаарбыт. Сэриининнээҕи сылтан 6 эрэ төбө аччаабыт. 1943 сыллааҕы саас сылгы, сүөһү сутаан маассабай өлүү таһаарыллыбыт, онон 1941 сыллааҕар анарынан аччаан 118 сүөһү хаалбыт. Ыһы 20-чэ гектар сириинэн аҕыйаан, сыл саас 137 гектар сиргэ туорахтаах култуура 38 лоскуй-лоскуй бааһына сиригэр ыһыллыбыт. Сылга харчы дохуота 140 тыһ.солк.тиийбит. Онон колхуостаахтар өң дьыллар эргийэннэр сүөһү ииттэр, лэппиэскэни тото сиир кыахтаммыттар. Сэриин түмүктэммитин да кэннэ холхуостаахтар үлэлэрэ чэпчээбэтэҕэ. Ол да буоллар олох бытааннык тэтирэн испит. Бу кэмнэ 1948 сылга кырдыаҕастар ахталларыттан Дьарааһын алааһа диэн сиртэн 27 гектардаах бааһынаҕа оруос, этэргэ дылы, кымньыы да кирибэт гына үүммүтэ үһү. Куолаһа уһуна, туораҕа бөдөнө сүрдээх эбит. Сосулуон быһыһынан оҕустаах сыраҕа нэһиилэ батан сылдыбыт. Ол үүммүт бурдугу көлө малатыылканан сыстаран Мындаҕаайы сыпной пуунугар туттарбыттар. Сулҕаччыга ити кэмнэ бурдук тардар моой миэлинсэ баар эбит. 1949 сыллаахха күһүн локомобильтан бастакы электрической уот бэриллибит. Бурдугу тардыыга, бурдук сыныннытыгар локомобиль күһэ туһаныллар буолбут. “Харачаан” холхуос сана атаҕар туран эрдэбинэ бөдөңсүтүү аймалҕана саҕаламмыт. Эһилигэр холхуоһу Соморсун нэһилиэгин Ленин аатынан холхуоһугар холбообуттар. Сулҕаччы сирэ-уота иччитэйсийбит, тулаайыхсыйбыт. Бөдөңсүтүү кэнниттэн Сулҕаччы бэйэтин-бэйэтэ көрүнэр, дьаһанар кыаҕын сүтэрбит. Төһө да биир биригэдьиир салайар учаастагар кубулуйдар, олохтоохтор үлэһит илиини элбэтэр, дьону-сэргэни олохсутар туһунан боппуруоһу куруук туруорсаллара. 1959 сыллаахха Сулҕаччыга начаалынай оскуола тутулар. Сэриин кэнниннээни ыччаттар тракторист идэтин баһылааннар сири оноруу саҕаламмыт. Бастакы механизатордар көлүнэлэрэ үөскээбит. Харачаан холхуос бүтэһигин 1953 сыллаахха 125 гектарга туорахтаах култуураны ыспыт.

1963 сылга тыа хаһаайыстыбатын сайыннарар туһугар диэн ааттаан аны оройуоннары холбооһун саҕаламмыт. Партийнай производственной бырабыланынньалар тэриллибиттэр. Чурапчы уонна Таатта оройуоннара холбоһоннор Чурапчы сэлиэннэтигэр кииннэммиттэр. Амма оройуонуттан Ленин аатынан холхуоһу быһан сана тэриллибит Алексеевскай оройуонугар биэрбиттэр. Онон, Сулҕаччы, Чакыр, Соморсун Алексеевскайдааҕы бырабыанньаҕа кирибиттэр. 1956-60 сс. Ленин аатынан бөдөңсүйбүт холхуоска сири киэнник оноруу, туһаныллар сири кэнэтии соруктара турбуттар. Онон Дирин Атах, Иирэлээх, Эбэ күөлгэ, Хараналык, Охсооху, Күөллэй уонна да атын кырыс сирдэри туһаҕа таһаарыы саҕаламмыт. Онон 4 сыл устата гектар кырыс сир туһаҕа таһаарыллыбыт, 38,4 гектар сир солломмут. 1955 сыл ССКП Саха сиринээҕи Пленума ытыллыбыт. Күннээҕи бэбиэскэҕэ сүөһүттэн ылыллар бородууксуйаны онорон

таһаарыны элбэтии боппуруос турбут. Онон республика сүрүн тыатын хаһаайыстыбатын салаатынан сүөһү иитиитэ эрэ буолбут. Киһи сиир бурдугун үүннэрии тохтообут. Ол түмүгэр 242 гектар бурдук сирэ бырабыллыбыт. Колхозтары сатала суох бөдөнсүтүү үлэбэ-хамнаска, дьон-сэргэ олоһор охсуулааба сотору кэминэн биллибит. Онон, 1965 сылга оройуон кыраныссата урукку чөлүгэр түһэриллибит Соморсун Аммаба тэннүбүт. Ол түмүгэр Сулҕаччы иккистээн тиллибитэ. Соморсунтан араһан бэйэтэ туспа нэбилиэк аатын ылбыта. 1974 сыллаахха Ленин аатынан колхоз Строд аатынан совхозка кубулутулан тэриллибит. 1981-85 сылга дылы бурдугу ылыы (т) 1308,1 гектартан бурдугу ылыы (ц) 37,4 ситиспит.

Дмитрий Николаевич Гаврильев “Амматаабы статистика: 1921-2001 сс. кинигэтигэр оройуон үрдүнэн бурдук хомурун хаамытын көрдөрбүт. Бу сводканы Амма оройуонун Ситэриилээх комитетын сирин салаата 1939 сыллаахха балаһан ыйын 11 күнүгэронгорбутун, “Социализм тутуугар” (билингитэ “Амма олоһо”) хаһыакка ити сыл бэчээттээбиттэр. Докумуон латинскай алфавитынан бэчээттэммит. Бу сыл Сулҕаччы нэбилиэгин көрдөрүүтэ:

Былаана – 175,0

Туолууга – 77,56

Кылааттанна (гектар) – 24,0

Санаттан тилли

1983 сыллаахха “Амма кырыс сирин туһаба таһаарыга” диэн лозуннаах Сэргэ-Бэс 2-с ударнай комсомольскай десант 22 байыаһа кэлбитэ.

Максим Николаевич Сибиряков ахтар: - Амма кырыс сирэ. Аммаба үлэлии сырыттаһына, Л.И.Брежнев Казахстанна кырыс сирин баһылаабытын туһунан кинигэтэ таһыбыта. Онтон өй ылбытым буолуо. Өрүс кураанах, туһата суох сытар хордоһойдорун харса суох хорутан барбыппыт. Кыһын талаһын ыраастыбыт. Сайын тартарабыт. Ходуһа, бааһына элбээн, үлэһит илии тийбэт буолбутуттан республиканы аймыаһа, ыччаты ынырыаһа. Дьэ, итинник саһаламмыта дьону олохсутуу, сир үлэтэ. Онуоха хайдах ыччаттар манна үлэлээтилэрий? Бурдук үлэтэ хайдах сайдыаһабын билэргэ сананым. Уонна маннык оччотооһу хаһыат балаһатыгар “Коммунизм тутуугар” хаһыакка “Сэргэ-Бэс” учаастаһын начальнига Владимир Олесов бу бурдук ахтыбытын булаһын: - Сирин таһаарыһын ходуһаны төрдүттэн тупсаран оноруу технологияһыгар сөп түбэһэр. Хорутуу

хайаан да предплужниктаах булуугунан ытыллыан наада. Ити почва үрдүкү аранатыгар баар сыыс оттор сиэмэлэрин улахан саппааһын суох онгорорго көмөлөһөр. Уонна почваны хорутуу кэнниттэн танастааһынна чэпчэтиини үөскэтэр. Хорутуу кэнниттэн предплужниктаах булуук тиэрбит үөһээни аранатын хостообот гына диринник дискалааһын ытыллар... Ыһыыны көрүүгэ-харайыыга ордук улахан болҕомто ууруллуохтаах. Аны ыһыыны хайа кэмнэ ордук саҕалыыр ордугуй? Биһиги учуонайдарбыт сааскы уонна сайынны ыһыылары ытарга мэктиэлииллэр. Уонна сииги куоттарбакка сиэмэни түһэриллиэхтээх. Итиэннэ ыһыыны бастакы сылыгар сыыс оту утары дьааттааһыны, кыаллар буоллабына икки төгүл ытыллыахтаах. Мин санаабар, коллективнай бэдэрээтинэн үлэлиир звенолары, биригээдэлэри тэрийэр кэм кэллэ. Оттон хос үлэ курдук, өр сыллаах от сиэмэтин ыһыыга сыһыаннаһар буоллахпытына кэлин да туох да тахсыа суоҕа... (Интервьюну кылгаттым) Сулҕаччы отделениятыгар 100 гектарга өр сыллаах оту ыспыттар. Техника тийбэтинэн, аналлаах сельхозмассыналар суохтарынан от ыйын 10-нун диэки ыһан бүтэрбиттэр. Аны күһүннү өттүгэр кыайан бүтэйдэммэккэ, сүөһү тэбсибит, уоҕурдуу олох да киллэриллибэтэбин кэриэтэ буолбут. Онон Владимир маннык түмүктүүр: - Мантан иннэ үлэһит илии боппуруоһун быһаарыахха. Аналлаах звенолары, биригээдэлэри тэрийиэххэ. Сири сөптөөхтүк талыыны күннээҕи үлэ боппуруоһуттан түһэримиэххэ. Оччоҕо үрдүк үүнүүнү баһархайдык ылыахпыт.

Ити курдук бастакы ыарахаттары атын улуустар опыттарыттан, бэйэ опытыгар олобуран туораабыттар эбит. Онон оройуоммутугар, чуолаан Сулҕаччы отделениятыгар кырыс сирдэри туһаҕа таһаарыынан сибээстээн өр сыллаах оттору сиэмэҕэ анаан ыспыттар уонна ходуһаны төрдүттэн тупсаран онорууну ылыммыттар. Кэлэр сылларга киэн далааһыннаахтык ытыллар үлэлэри былааннаабыттар.

Аны Фомин Константин Матвеевич оччотоҕу кэм сана былааннарыттан хаһыакка сырдаппытыттан ылыахха: - Сэргэ-Бэс отделениятын үлэтин сүрүн хайысхатынан сүөһү сүмэһиннээх уонна дороххой аһылыгын үүннэри уонна ону бэлэмнээһин ордук буолуох этэ. Оччотугар сирэ-уота туһунан чопчу кыраныссалаах буолуохтаах. Биһиги санаабытыгар, Сэргэ-Бэс аннынааҕы Быкы үрэбинэн быһан, унуоргу Хоспох сирин барытын Соморсун отделениятын сиригэр тийэ Сэргэ-Бэскэ биэрэр сөптөөх. Хоспох учаастагар бүтүннүүтүгэр өр сыллаах от ыһытын сылын айы кэнэтэн үрдүк үүнүүлээх ходуһа сиригэр кубулулар кыах баар... Маякка наар сүмэһиннээх аһылык буолар араас үүнээйилэри ыһыахха сөп... Ол инниттэн бетоннай истиэнэлээх сиилэс траншеяларын, АВМ агрегатын тутар наадалаах буолуоҕа. Маны таһынан кыһынны өттүгэр эбии

аһылығы кормоцеҕы тутан, кини бородууксуйатынан атын отделениялары хааччыйбахха сөп. Уопсайынан, отделение учугэй хаачыстыбалаах сүөһү кормопроизводствотын сүрүн базата буолар гына тэрийэр кэскиллээх буолуох этэ... Төһө туолла бу кэскиллээх былаан?

Ол курдук:

1986 сыл олунньу 25 күнүнээҕи РСФСР Госагропромун бирикээһинэн элбэх сыллаах от сизмэтин ыһыынан дьарыктанар “Целиннэй” совхоз тэриллэр. Саҥа тэриллитбит совхоз икки отделениялар – Сулҕаччы уонна Сэргэ-Бэс. Совхоз киин уһаайбатынан кырыс сир бөһүөлөгэ Сэргэ-Бэс буолар. Директорынан Александров Лаврентий Игнатьевич ананар. Кылаабынай инженерынан Карманов Иван Иванович, Еремеев Константин Константинович, кылаабынай агрономунан Карманова Августа Афанасьевна, Захаров Николай Алексеевич, мелиораторынан Борохин Максим Константинович, бурдук ыһыытын звеноводунан Данилов Илья Христофорович, Тарасов Александр Константинович, отделения механизатордарынан анал специалистарынан Данилов Сергей Афанасьевич, Феофанов Константин Тимофеевич, Константинов Анатолий Семенович, Кириллин Дмитрий Ларинович, материальной-технической хааччыйыыга үлэлээн ааспыттар. Совхоз уопсай территорията – 6359 га, онтон бааһына сирэ – 1244 га.

Совхоз директора Лаврентий Игнатьевич Александров этиилэрэ “Эдэр коммунист” хаһыаттан: - Билигин манна республика араас муннугуттан 160-ча киһи олохсуйан совхоз бөһүөлэктэриттэн ытыска уурбут курдук нэлэһийэн сытар кыыс Амма кэрэ көстүүлээх биэрэгин добууннарын, киэн нэлэмэн хочолорун онорон, тупсаран, сыллата долгулдуйа оонньуур күөх суугун оту үүннэри сорууга турар. Өр сыллаах оту үүннэри элбэх үлэттэн, кыһамньыттан ситиһиллэрин кинилэр үчүгэйдик өйдүүллэр. Кырыс сир совхоза буоларбытынан кылаабынай сорукупут сирин оноруу уонна өр сыллаах оту ыһыттан өлгөм үүнүүнү ылыы. 400 гектар өр сыллаах от ыһылаахпыт. Быйыл гектартан 5-6 центнер үүнүүнү хомуйабыт. Намыһах үүнүүнү ылыы биричиинэтэ биир: ууну ыстарыы кыайтарбат. Урукку өттүгэр бырайыактар оноһуллубатах буоланнар нүөлсүтэр системалар олоххо киллэриллэ иликтэр, билигин саҥа бырайыактата сылдыабыт. Кылаабынай проблемабыт базабыт суох... Итиннэхэ ордук нүөлсүтэр системаларга аналлаах техникалар, оборудованиелар суохтара элбэх сыранан оноһуллубут сирдэр сөптөөх туһаны биэрбэттэригэр тиэрдэр. Ити курдук нүөлсүтүү үлэлэрин “Целиннай” совхозка “Маяк”, “Хоспох” бааһыналарыгар бырайыактыы сылдыаллар. 1994 сылга дылы сүрүннээн үлэ барбыт.

1994 сылга “Целиннэй” совхоз ыһыллан Сулҕаччы отделенията “Харачаан” колхоз буолбута, Сэргэ-Бэскэ “Целиннэй” колхоз тэриллибитэ. Директорынан Федор Михайлович Жирков анаммыта. 1994 сылтан “Целиннэй” колхоз ыһыллан, бытархай 14 бааһынай хаһаайыстыбаҕа араһсар. Бу хаһаайыстыбалары түмэр сыаллаах ассоциация тэриллэр. Онон, 3 хайысханан үлэлииргэ сүбэлэспиттэр. Хортуосканан – М.К.Борохин, бурдугунан – А.К.Тарасов уонна атыттар сүөһүнэн. 1995 сылга ассоциация үрэллэр.

Александр Константинович Тарасов бу түмэр сыаллаах ассоциация биир салаатынан, бурдугунан баран үлэлээбит сылларыгар кылгас да буоллар ахтыы биэрдэ. Кэлин совхоз ыһыллыбытын кэннэ, кини аҕыйах киһилээх бурдук биригээдэтэ тэриммит: - Дьэ, иһит маннык диир. – 1994 сыл уйгулаах уонна элбэҕи эрэннэрбит сыл этэ. Биригээдэбэр 8-с үлэһиттээх этим. Балар истэриттэн 7-тэ пайщиктаахтарым. Ол курдук киирбиттэрэ; Иниокентьев А.П., Иннокентьев Н.П., Иннокентьева Л.П., Борисов М.С., Бойукунов Болуодьа, Назарова Т.С., Байшев А.П. Совхоз техниката паай үлэһиттэр Сулҕаччыга хаалбыта. Сэргэ-Бэс өттө сүөһүнү үллэстибиһпит. Онон үлэни саҕалыырга моһоллору көрсүбүһүт. Техникабыт олох суох кэриэтэ этэ. Администрацияттан 582 га сир арендаҕа ылбытым. Биир комбайнаах уонна Т-150 трактордаах этибит. Мин Т-150 тракторбын Т-25 тракторга атастастым, онтон бу Т-25 тракторбын Абаҕаларга “Белорусь” тракторга мэнэйдэстим. Бу сыл олох үрдэ суох элбэх үүнүүнү ылбыһпыт. 582 га сирбититтэн 250 га сиригэр сылгы сиир бурдугун ыстыбыт. Бу сирбититтэн 6250 тонна бурдугу ыллыбыт. Ылбыт бурдукпутун хааччахха сүөкэттим, сорҕотун унуор Хоспоххо навеска уктубут. Хаалбытын, бэттэх Күдүннэ баар совхоз сарайыгар хаһаанныбыт. Эһиилги сылга сиэмэҕэ хааллардыбыт. Сорҕотун атыылаатыбыт. Бартердастыбыт. Онтон ордон хаалбыһпыт, хомойуох иһин сытыйбыта, умайбыта, уураар-харайар сирбит суоҕа. Бартерга эбии Т-150 трактор, Т-75 трактор Чурапчылартан ыллыбыт. 2 сеялканы Абаҕалартан ылбытым. Уонна Сатабайдар паардыырбытыгар кэлэн көмөлөһөн абыраабыттара, ол суотугар биһиги кинилэргэ бурдук биэрбиһпит.

1997 с. Мэндигиттээҕи бурдук кооперативыгар Соморсуну кытта холбоһон акционерынан киирбиһпит. Бу эмиэ туһунан политика этэ. Совхоз ыһыллыбытын кэнниттэн бытарыйыыларга бөдөнсүтүү барбыта. Республика үрдүнэн уураах тахсан 2500 га сирдээхтэргэ датация көрүллүбүтэ. Мин 582 га сирбинэн кыттыспытым. Салайааччыбыт Парфенова Аграфена Николаевна этэ.

1997 сылтан Мэндигиттэн араһсан кооператив буолабыт. Салайааччыбыт Лев Спиридонович Старостин. Ити курдук “Үрүйэ” хаһаайыстыба уонна мин хаһаайыстыбам холбостубут. Бу сылларга 250 га сиртэн 7-11 центнерга тийэ бурдугу ылан турабыт.

2010 сылга Сулгача СХПК буолабыт. Салайааччыбыт Данилов Дмитрий Васильевич буолар. Бизс сыл үлэлээн баран ыһыллыбыппыт.

2015 сылга президент уураагынан бааһынай хаһаайыстыбалары субсидияттан таһаартаабыттара. Тоҕо диэ?.. Харчы бөҕө көрөбүт эффект кыра. Онорон таһаарыыбыт не рентабельнай буолла...Баччаларга сорох кооперативтар үлэни көрдөрбөккө олорон халлаантан (фиктивной) харчы ылаллара. Ол суотугар эмиэ маннык дьаһал ылыллыбыта. Амма совхоз, Бологур, Абаҕа, Бөтүн хаалбыттара. 600 тыһыынча сууммалаах горючайбыт сүтэн хаалара. Хамнаспытын да сатаан ылбатахпыт. Ыллахпытына да бурдугунан ылан, бурдукпутун батардахпытына эрэ хамнастанарбыт. Алдьархай ыарахан кэмнэр кэлэ сылдыбыттара. Иэс бөҕөтүгэр киирбиппит. Бу үлэлээбит сылларбар саамай сөптөөхтүк дьаһаммыт салайааччыбынан Аграфена Николаевнаны ааҕабын – диэн ахтыытын түмүктээтэ. Александр Константинович кими да бааһырҕаппата, ол гынан салайааччылар мөлтөхтөрүн, элбэх үп-харчы сөпкө тунаһыллыбатабын тылын тамаҕар иһиттим. Уонна хомолтолоох да буоллар этэбин. Хара үлэһит харытын күүһүнэн хайаны суулларар, онтон мөлтөх салалталаах баараҕай да тэрилтэ, сир-дойду баһыттан сытыһар. Кэлин хаһаайыстыбалары үбүлээбэт буолбуттарынан, техникалар эргэрбиттэриттэн, салалта сатаан дьаһайбатабыттан сылтаан бурдук ыспат буолбуттар эбит.

Эмиэ кылгастык дьалбааннах 90-с сылларбытыгар тийиэ5ин. Маннайгы сааскы ыһыыга көлөнөн да буоллар, унуоргу көстөр күөх дуолга уйгу-быйан аллыбыта. Дьэ, бурдукпут ситтэ-хотто. Күүһүннү хомууу, харайыы үлэни сөпкө аттарар хомуур салайааччытыттан уонна эппиэтинэстээх, дьаныардаах механизатордартан тутулуктаах. Ол курдук Мирон Никитич Неустроев звеновод, биригэдьиир Константин Матвеевич Фомин, механик Константин Тимофеевич Феофанов сатабылларынан 1990 сыллаахха эбиэс бурдук ыһыллыбыт.

Мирон Никитич Неустроев сэхэниттэн: - Мин оччолорго звеновод этим. Үлэни урукку дьон чиэстээхтик толорон эрдэхпит. Чааһы, ардаҕы, итиини, тымныыны, үөнү-бырдаҕы аахсыбакка үлэлээбиппит эрээри наһаа ордук элбэҕи, аатырыахпытыгар дылы биллибэтэхпит. Олус элбэх хомууру ылбатахпыт. Ол да буоллар сылгы сиир, сыл тахсар бурдугун ыларбыт. Кэлин өйдүү-саныы сылдыарга диэн “Бойубуой листок” хас күн ахсын таһаарарбыт. Билигин ол докумуон баара буоллар тыыннаах туоһу буолуох этэ да... Биир күһүн саһыл обургу уурбут сирбин булан үлтү мэһийэн биспит этэ, онон тугу эйдүүрбүн сэхэргээтим диэбитэ. Билигин Мирон Никитич сааһа лаппа ыраатта, баттах манхайда үчүгэйдик истибэт. Онон тугу кыайарын Сулҕаччыттан онно-манна хатаастан кэлэн

кэпсээбитин улахан махталы этэн туран сурукка тистим уонна библиотекабар олорорун хаартыскаҕа түһэрбиппин сыһыарыыга киллэрдим.

Ким Егорович Иванов кылгас кэпсээниттэн: - Бурдук үүннэри Сулҕаччыга былыргаттан баара. Мин бастаан комбайнердаан эбиэс быспытым. Онтукабытын сатаан харайбакка управляющайым миэрэбэ тардыллыбыта. Ол сыл мин комбайыммын атын бааһынаҕа ильдээри Поликарп Сутаков аҕата Ворошил бульдозерынан суол солообута билигээннэ диэри туһалыыр. 1983 сыл целинниктэр кэллэхтэрин сыл 600 тахса тонна бурдугу ылбышпыт. 1984 с. “Строд” совхоз чемпион-комбайнера буолбутум. Уонна ити курдук бэрткэ аһыллан кэпсээн иһэн ахтыы биэрэрбин сөбүлээбэппин диэн, тохтоото.

Өссө да элбэҕи истиэхпин, билиэхпин баҕардым, онон Василий Александрович Неустроевка эрийдим. Кини маннык кэпсиир: - Мин, сир үлэтигэр 1990 сыллаахха “Целинной” совхозка, онтон колхозка уонна “Целинной” колхоз икки аны барбытыгар “Харачаан” колхозка бурдук биригээдэтигэр тракториһынан, комбайнерунан үлэлээбитим. 1994 сылга Харачаан колхоз эстэн, Хара Буҕа бааһынай хаһаайыстыба тэринэн 2006 сылга диэри, уопсайа сир үлэтигэр 15 сыл үлэлээтим. Бу сылларга 15 км бааһына күрүөтүн онорбуспут. Сыл айы ортотунан гааттан 14 центнеры ылар этибит. Бу сыллар тухары биридэ 2000 сылга оту оттооһуца Республикаҕа бааһынай хаһаайыстыбалар ортолоругар бастаан турабыт. Улууска бааһынай хаһаайыстыбаларга бурдук үүннэриитигэр Тарасов Александр Константиновичтыын 1997 сылга тэн көрдөрүүлээх этибит. Ол курдук 1999 сылга УСХ, 2000 сылга улууска. 2002 сылларга Минсельхоз Республики 2003, сылга Саха Республикатын Правительствотын грамоталарынан наҕараадаламмытым. Бурдугу таһынан сылгы, ынах эрэ ийтибит рентабельнай буолбута. Сыллата ортотунан 180 гааҕа бурдугу олордор этибит. Онтон 2004 сылтан бурдук программата бүтэн барыта кредиткэ көһөн хаһаайыстыбалар бары кыаммакка эстэн барбыттара. Оннооҕор “Амма” совхоз курдук киэн ыһылаах хаһаайыстыба банкрот буолбута. Бу барыта ГСМ сыаната аһары үрдүгэ бурдугунан дьарыктанары тохтоппута. Уопсайынан собуруу Россияҕа “Роснефть” государственной хампаанньаттан ГСМ туттар дьон субсидия ылаллар возмещения затрат диэн, ол иһин кредит ылан төһө баҕар ыһар кыахтаналлар. Маннык дьаһаныы, биһиэхэ Саха сиригэр суох, онон возмещения оноһуллубат, ол иһин билигин элбэх бааһына аналынан туһаныллыбакка турар. Син хас да ахтыыны сэргээн иһиттим, дакылаат онордум уонна маннык түмүккэ тохтуубун.

Тумук

Того, бу нүөл буордаах сир бырабылынна? Хаһыаттартан, үлэлээбит дьон ахтыыларыттан көрдөххэ, кэпсээннэрин иһиттэххэ кырыс сири баһылааһынна үлэ бөбүтө барбыт. Бурдугу араастаан ыспыттар. Урут да билигин да үлэһиттэр ыарахаттартан чаһыйбатахтар. Мин көрөрбүнэн материальной база күүскэ тэриллибэтэх. Төһө да маннаабы салалта, тугун барытын ууран туран үлэлээбитин да үрдүнэн үлэ хаамыта эмсэбүлээбит. Манна үөһээнни салалталар ыпсарыылара бытааныттан, политика уонна олох уларыыылара улахан оруолу оонньообуттар. Ол түмүгэр, бачча сыранан тэриллибит бааһыналар хаалбыттар эбит дии санаатым. Төһө да баҕа санаа күүстээбин иһин саҥа саҕалыыр хаһаайыстыбаларга, биирдиилээн да тэринээччилэргэ үөһэттэн көмө көрүллүөхтээбэ бигэргэнэр. Оччоҕо, бу уорабайдара көстүбэт бааһыналар өрө тынынахтара эбитэ буолуо.

Билигин бурдук ыһытынан ким да дьарыгырбат. Бааһыналар үксэ оттуур ходуһа буолан тураллар. Арай эдэр предприниматель Фомин Александр Константинович 2020 сылга силээс ыспыт, онтон 2021 сылга 120 га сиргэ сенаж ыһан, 400 тоннаны ылан бырааттарын хаһаайыстыбаларыгар эбии аһылыктарыгар көмөлөспүт. Ордугун атыылаан дохуот киллэриммит.

Ити курдук Сулҕаччы сирин нүөл буоругар туораах бурдук туспэтэбэ ыраапшыт. Урукку бааһыналар сыыс отунан бүрүммүттэр. Үчүгэй өттө оттуур ходуһа буолан тураллар. Баччалаах үтүө сири билинни ыччат сөргөхсүтүө, уцуоргу да бэтэрээнни да бааһыналарга бурдук барахсан долгулдьуйа оонньоу турдаҕа. Ыччаттар кыралаан сир үлэтигэр ылсан эрэллэр. Ыччат үлэлиэбэ. Инникитин бурдук ыһытын бириэмэ уонна үп-харчы быһаарыа.

Үлэлээн-хамсаан ааспыттарын туоһулуур, аҕыйах да буоллар, хаартыскаларын биэрбиттэрин дакылаатым сыһыарытыгар киллэрдим.

Тутгуллубут литература

1. Гаврильев Д.Н. Амматаабы статистика: 1921-2001 сс. – Дьокуускай: Агроинформ, 2001. – 70 с. фот.;
2. Караканов П.И. Амма бурдуга: Бэлиэтээһиннэр, интервьюлар, очеркалар. – Дьокуускай, 1996. – 160 с.
3. Караканов П.И. Бурдук баар – киһи: ыстатыйалар хомуурунньуктара. – Дьокуускай: ООО «Бизнес-Справка» , 2007. – 200 с.
4. Павлов П.М. Сулҕаччы түөлбэтигэр / (хомуйан онордо П.М.Павлов; редкол.: П.М.Павлов, Д.Ф.Наумов, Т.П.Павлова). – Дьокуускай: Якутия, 2005. – 204 с.
5. Сыллар быыстарын сэгэтэн кэлэр кэми түстэһэн / хомуйан оцордулар: И.Н.Корякин, П.И.Емельянова . - Дьокуускай: Бичик, 2012. – 400 с.
6. Кырыс сири – үүнүүлээх ходуһаҕа // Коммунизм тутуутугар. – 1983. – Алтынны 27 күнэ. – С.2

Мирон Никитич Неустроев биригээдэтэ

Неустроев Василий Александрович биригээдэтэ

Данилов Дмитрий Васильевич биригээдэтэ

Неустроев Мирон Никитич
Библиотекабар кэлэн ахты
биэрэ олорор

Чемпион комбайнер
Ким Егорович Иванов

Тарасов Александр Константинович биригээдэтэ

